

18. ve 19.YÜZYILLARIN BAŞLARINDA AZERBAJCANIN ARAZBOYU BÖLGELERİ VE NÜFUSU (İREVAN, NAHÇIVAN, KARABAĞ HANLIKLARI ÜZERE)

İrade MEMMEDOVA*

ÖZET

Makalede 18.yüzyılda ve 19.yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın Arazboyu bölgeleri ve nüfusu (İrevan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıkları üzere) kaynaklarla kanıtlanarak araştırılıyor. 18.yüzyılın 20'li yıllarında Arazboyu'nda İrevan Eyaletinin 7 yerleşimi, Nahçıvan Sancağının 5 yerleşimi, Gence – Karabağ eyaletinin 3 yerleşimi olmuştur. Bu yerleşimler 620 köyü, 44 kışlağı, 63 mezrayı, 6 yaylayı kapsamaktaydı. Hanlıklar döneminde İrevan Hanlığının 8, Nahçıvan Hanlığının 6, Karabağ Hanlığının 5 bölgesi Arazboyu'nda yerleşiyordu. 19.yüzyılın başlarında yapılan sayıma göre İrevan Hanlığının Arazboyu bölgesinde toplam 5276 aile, 30488 Müslüman nüfus yaşıyordu. Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerinin Müslüman nüfusu 2210 aile, 9680 kişiydi. Karabağ Hanlığının Rusya tarafından işgali sırasında Arazboyu'ndaki Bergüşad bölgesinin 5 köyünde 146 aile, Bagabürd bölgesinin 5 köyünde 243 aile, Kolanılar bölgesinin 9 oymağında 462 aile, Püsyen bölgesinin 29 köyünde 612 aile oturuyordu. 1826 – 1828'li yıllar Rusya – İran ve 1828 – 1829'lu yıllar Rusya – Türkiye savaşları sonucu adı geçen hanlıkların Arazboyu bölgelerinin birçok köyleri yıkılmış ve halkı göçkün durumuna düşürülmüştü. Azerbaycan nüfusuna yapılan baskılar, onlar üzerindeki denetlemeler sonucu 1828 yılında Arazboyu bölgelerindeki Müslümanlar açık veya gizli şekilde topraklarını terk ederek kardeş ülkelere kaçmaya devam etmekteydi. İşgalci Ermeni devletinin günümüzde belirttiğinin tam tersi olarak Ermenilerin bu hanlıkların topraklarına tehcir tarihleri, göç eden ailelerin sayısı, hatta kaç kadın ve erkek olması bile, yerli Azerbaycan nüfusunun sayısı ile kıyaslamalı olarak tarihi kaynaklar ışığında araştırılır. Türkmençay Anlaşmasından önce Nahçıvan Hanlığına göçürülen Ermenilerin sayısı 459 aile, 2491 kişiydi. Türkmençay Anlaşmasından sonra İran'dan Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerine 1334 aile, 6533 Ermeni göçürülmüştü. Türkiye'den Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerine Ermeni nüfus göçürülmemişti. İran'dan İrevan Hanlığının Arazboyu bölgelerine göçürülen Ermenilerin sayısı 2112 aile, 10 000 kişi, Türkiye'den göçürülen Ermenilerin sayısı 265 aile, 1363 kişiydi. Araştırılan dönemde İrevan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının Arazboyu bölgeleri ve nüfusunun sayısı değişken olmuş, belirtilen hanlıkların Arazboyu bölgelerinin nüfusu genellikle Azerbaycan Türklerinden oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: İrevan Hanlığı, Nahçıvan Sancağı, Karabağ Eyaleti, Ermeni tehciri, Arazboyu bölgeler, Türkmençay Anlaşması.

MAHALS AND POPULATION OF AZERBAJCAN IN COASTAL AREAS OF ARAZ RIVER IN THE XVIII-EARLY XIX CENTURIES (ON İRAVAN, NAKHCIVAN AND KARABAKH KHANATES)

ABSTRACT

Basing on the sources mahals and the population of Azerbaijan in coastal areas of Araz River in the XVIII – early XIX centuries (on İravan, Nakhchivan and Karabakh khanates) are investigated in the article. In the 20s of the XVIII century in coastal areas of Araz River there were 7 districts of İravan province, 5 districts of Nakhchivansanjag and 3 districts of Ganja-Karabakh province. These areas comprised 620 villages, 44 winter pastures, 63 mezraz, 6 summer pastures. At the period of khanates 8 mahals of İravan khanate, 6 mahals of Nakhchivan khanate, 5 mahals of Karabakh khanate located in coastal areas of Araz River. According to the census in the early XIX century in mahals of the İravan khanate along the Araz River lived 5276 Muslim families, 30488 people. The Muslim population of the Nakhchivan khanate living in mahals along the Araz River was 2210 families, 9680 men. During the occupation of Karabakh khanate by Russia in 5 villages of Bargushadmahal along the Araz River were 146 families, in 5 villages of Bagaburdmahal 243 families, in 9 oymags of Kolanilarmahal 462 families, in 29 villages of Pusyanmahal were 612 families. As a result of the 1826 - 1828 Russia - Iran war and the 1828 - 1829 years Russia - Turkish wars, many villages

* Azerbaycan Tarih Kurumu Başkan Yardımcısı, irade.mammadli@gmail.com

of the afore-mentioned khanates along the Araz River had been destroyed and the population was displaced. As a result of pressure and harassment against the Azerbaijani population, in 1828, Muslims began to leave their lands in open or secret and continued to flee to fraternal countries. At present, on the contrary to the opinions of the invasive Armenian state, based on historical sources the date of the Armenians' resettlement to the lands of these khanates, the number of moved families, or even the number of men and women, in comparison with the number of local Azerbaijani population is researched. Before the Turkmenchay Treaty the number of Armenians resettled to Nakhchivan khanate was 459 families, 2491 people. Following the Turkmenchay Treaty to the mahals of Nakhchivan khanate along the Araz River were moved 1334 families, 6533 Armenians. No Armenian souls were moved from Turkey to the coastal mahals of Nakhchivan khanate along the Araz River. The number of Armenians resettled to Iravan khanates' coastal areas of Araz River from Iran was 2112 families, 10.000 people and from Turkey was 265 families, 1363 people. In the studied period the mahals and population of Iravan, Nakhchivan and Karabakh khanates' along the Araz River had been changeable and the population mainly consisted of Azerbaijani Turks in the khanates along the River Araz.

Key Words: Iravan khanate, the Nakhchivan sanjağ, the Karabakh province, the Armenian resettlement, the coastal areas of Araz River, Turkmenchay treaty.

18. ve 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın Arazboyu bölgeleri ve nüfusu tarihi ortamdandır, siyasal olaylardan ve diğer nedenler dolayısıyla değişmiştir. Araştırılan dönemde Azerbaycan'daki İrevan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıkları coğrafi konumlarına, strateji önemlerine göre Osmanlı devleti, İran ve Rusya İmparatorluğunun ilgi odağı olmuş, her üç devlet bu topraklara sahiplenmeye çalışmıştır. Boşuna değil ki 1828 yılı Türkmençay anlaşması sonrası Rusya devleti İran ve Osmanlı devletinin topraklarından tehcir edilen Ermenileri İrevan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının topraklarında yerleştirmekle kendileri için Hıristiyan nüfustan oluşan arka yapmağa çalışmışlardır. Bu nedenle de adı geçen hanlıkların bölgeleri ve nüfusunun sayısı, aynı zamanda etnik içeriği tek terkipli ve sabit olmamıştır. İrevan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının Arazboyu bölgeleri ve nüfusuysa daha çok değişime uğramıştır. Bu nedenle de araştırılan hanlıkların Arazboyu bölgeleri ve nüfusu araştırılmıştır.

Azerbaycan'ın Arazboyu bölgeleri 18.yüzyılın ilk yarısında Safeviler devletinin, sonraysa Nadir Şah Afşar'ın kurduğu imparatorluğun içinde olmuştur. 18.yüzyılın 20'li yıllarında Osmanlıların Safevi devletinin bazı bölgelerini almasıyla düzenlenen "İrevan Eyaletinin İcmal Defteri", "Nahçıvan Sancağının Mufassal Defteri", "Gence Karabağ Eyaletlerinin Mufassal Defteri" araştırılan bölgelerin toprakları ve nüfusunun öğrenilmesi açısından çok değerlidir. Bu defterlerdeki bilgiye bakılırsa Arazboyu'nda İrevan Eyaletinin 7 yerleşimi, Nahçıvan Sancağının 5 yerleşimi, Gence – Karabağ eyaletinin 3 yerleşimi olmuştur. İrevan (Revan: 5-7, 9-10, 16-22; İrevan Eyaletinin 1996: 40-45, 49-52, 63-74) ve Gence – Karabağ (Gence – Karabağ 2000: 472-485, 489-542; Mustafazade 2010: 99) eyaletlerinin, Nahçıvan Sancağının (Nahçıvan livasının: 4-6, 100-233; Nahçıvan sancağının 2001: 28-31, 142-249) Arazboyu bölgeleri ve bu bölgelere ait köy, kışlak, mezra, yaylalar aşağıdaki tabloda verilmiştir:

İrevan eyaleti				
Bölge	Köy	Kışlak	Mezra	yayla
Gerni	28	1	–	–
Vedi	28	2	1	–
Şerur	38	6	1	–
Sürmeli	48	2	8	4

İğdir	64	15	1	–
Aralık	30	8	2	2
Maku	86	4	–	–
Gence – Karabağ eyaleti				
Çulender	20 dolu, 30 boş	–	10	–
Bergüşat	67dolu, 30 boş	–	37	–
Arasbar	16 dolu, 55 boş	1	–	–
Nahçıvan Sancağı				
Kışlağat	12 dolu, 5 boş	1	3	–
Karabağ	12 dolu, 5 boş	4	–	–
Dereşem	4 dolu	–	–	–
Azadciran	29 dolu, 8 boş	–	–	–
Şorlut	5 dolu	–	–	–
Toplam				
15	620 (487 dolu, 133 boş)	44	63	6

Tablodan görüldüğü gibi, araştırılan bölgelerin Arazboyu'nda 15 bölge, 620 köy, 44 kışlak, 63 mezra, 6 yayla olmuştur. İrevan eyaletinin Arazboyun'daki 7 bölgesinde 365 yaşayış noktası kayda geçmiştir (Revan: 5–7, 9–10, 16–22; İrevan Eyaletinin 1996: 40–45, 49–52, 6–74).

“Nahçıvan Sancağının Mufassal Defteri”ne göre Nahçıvan Sancağının Arazboyu'nda yerleşen Kışlağat nahiyesinde yaşayış yerlerinin sayısı – 11, vergi verenlerin sayısı – 2436, Karabağ nahiyesinin yaşayış yerleri – 15, vergi verenler 297, Dereşem nahiyesinin yaşayış yerleri – 4, vergi verenler – 264, Azadciran nahiyesinde yaşayış yerlerini – 37, vergi verenler – 2918, Şorlut nahiyesinde yaşayış yerleri – 5, vergi verenler – 133 kişi civarındaydı (Nahçıvan livasının: 4-6, 100-233; Nahçıvan sancağının 2001: 28-31, 142-249). Toplam olarak vergi verenlerin sayısı 6048 kişiydi.

Gence – Karabağ eyaletinin Arazbar livası Arazbar ve Hekeri nahiyelerinden oluşuyordu. Arazbar livasının Hekeri nahiyesinde 26 Türk ve 7 Gebrani, Arazboyu'nda yerleşen Larican köyünde 12 Türk, Riyan köyünde 14 Türk, Nurpaşa köyünde 15 Türk, Karahanlı köyünde 4 Türk ve Babı köyünde 2 Türk vergi ödeyen oturuyordu. Bunun dışında Arazbar nahiyesinde 10 kişiden oluşan Hacı Alili Cemaati yerleşmişti. Onu da belirtelim ki, Arazbar livasının Hekeri nahiyesinin 25 köyü ve 8 mezrasında, Arazbar nahiyesinin 62 köy ve 1 kışlağında kimse yaşamıyordu. Aynı zamanda Arazbar nahiyesine giren 3 köyün Şahsevenlerden olan Hacı Alili Cemaati (16 Türk) mufassal defterin düzenlenmesinden sonra Muğan tarafına göç etmişlerdi (Defteri – Mufassalı: 521–539; Gence – Karabağ 2000: 472–488). Bergüşat yerleşiminin köyleri ve vergi verenlerin sayısı aşağıdaki gibiydi (Defteri – Mufassalı: 541–598; Gence – Karabağ 2000: 489–541):

Bergüşat yerleşimi

Köy	vergi verenler		Köy	vergi verenler	
	Türk	Gebrani		Türk	Gebrani
Ağalı	68	–	Yukarı Şerifhan	7	–
Hocahan	17	–	İnceabat	8	–
Gılıcan	12	–	Nüvedin	6	–
Gazıyan	6	–	İydeli	12	–
Balabasan	9	–	Kebudterince	87	–
Aşağı Tiryekçi	27	–	Direkli	15	–
Garışlı	21	–	Gazi Binice	20	–
Mamır	39	–	Galacık	10	–
Demirci	14	–	Kemalabat	4	–
Gümüş	35	–	Biruze	4	–
Gazi	11	–	Zaviye	8	–
Kütleşem Subasar	17	–	Milatşin	5	–
Eyenük	22	–	Gubatlı	18	–
Teciyetli	4	–	Yemezli ¹	18	–
Kehran	12	–	Hal	4	–
Ebülhücce	8	–	Zinkan	3	–
Garali	44	–	Reşit	5	–
Möhtesib	3	–	Yukarı Tiryacı	4	–
Mumiyan	19	–	Buniker	3	–
Eğig	12	–	Gedercuni	–	28
Gülebürd	11	–	Ağacı	–	15
Eleddin	4	–	İresveng	–	18
Durdehan	10	–	Eyedin	–	10
Zebani İbrahim	10	–	Eyerek	–	18
Şerifan	12	–	Ağaurt	–	7
Didiban	6	–	Melikhan	–	7
Halifan	20	–	Yeni (Cedid) Haçtab	–	16
Helaç	22	–	Beyihan	–	5
Salur	12	–	Ey'n	–	6
Melik Yunis	46	–	Tos	–	7

¹Köyün öteki adı Sofular'dır.

Gavduş	25	–	Marul	–	3
Zebani Hacı köyü, Kakı ve Hacı mezraları	38	–			
Toplam			63	893(%86.5)	140 (%13.5)

Tablodan görüldüğü gibi, Bergüşat yerleşiminde 1033 vergi verenin %86.5 Türk, %13.5 ise Gebrani olmuştur. Livaya giren 27 mezra ve 3 köy boştu. Çulender livasının Piri köyünde 12, Pirgalan'da – 17, Carkan'da – 4, Curvan'da – 9, Kavkan'da – 11, Yukarı Pircahan'da – 7, Sugiler'de – 4, Yaltak'ta – 8, Daday'da – 9, Guyucak'ta – 6, Helaç'ta – 10, Sabunhor'da – 3, Şehabbeyli'de – 6, Gazili'de – 4, Şuturuz'da – 2, Müşlan'da – 4 vergi veren Türk, Kilsen'de – 10, Kirin'de – 7, Pirkin'de – 9, Sobu'da – 6 vergi veren Gebrani oturuyordu. Çulender livasının 31 köyünde kimse yaşamıyordu (Defteri – Mufassalı: 541–598; Gence – Karabağ 2000: 489–541). Çulender livasında 148 vergi verenin 116'sı (%78.4) Türk, 32'si (%21.6) ise Gebrani idi.

Gence Karabağ eyaletinin Arazboyu'nda yerleşen Çulendar livası üzere yıllık gelir 5143660 akçe, Bergüşat livası üzere – 2857080 akçe, Arazbar livası üzereyse 2064160 akçeden oluşuyordu (Gence – Karabağ 2000: 472–485, 489–542; Mustafazade 2010: 100). Nahçıvan Hanlığının Arazboyu'daki Karabağ nahiyesi yılda 129330 akçe, Kışlağat nahiyesi – 261821 akçe, Dereşem nahiyesi – 28615 akçe, Azadciran nahiyesi – 405617 akçe gelir getiriyordu (Nahçıvan Livasının: 4–6; 100–233; Nahçıvan sancağının 2001: 28–31, 142–249). İrevan eyaletinin Arazboyu'nda yerleşen Sultan Haslarındaki yıllık geliri Maku'da 283165 akçe, Gerni nahiyesinde 248000 akçe, Vedi nahiyesinde 166512 akçe, Sürmeli'de 725680 akçe, İğdir'da 351982 akçe, Aralık nahiyesinde 189680 akçe, Şerur'da 68200 akçeydi (Revan: 5–7, 9–10, 16–22; İrevan Eyaletinin 1996: 40–45, 49–52, 63–74). Araştırılan arazilerin Arazboyu bölgelerinin yıllık geliri toplam olarak 12923502 akçeyi buluyordu.

1747 yılında Nadir Şahın katlinden sonra Azerbaycan'da bağımsız hanlıklar oluşuyor. Arazboyu bölgeleri Azerbaycan toprakları üzerinde kurulmuş hanlıkların bir kaçını kapsıyordu. Shopen'in verdiği bilgilere göre Hüseyinkulu Hanın yönetim yıllarında İrevan Hanlığının Arazboyu bölgeleri aşağıdakilerdi: 1. Zengibasar, 2. Gernibasar, 3. Vedibasar, 4. Şerur, 5. Sürmeli, 6. Derekent – Parçenis, 7. Seedli, 8. Serdarabad. Hanlıklar döneminde Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerini oluşturanlar: Alinceçay, Nahçıvan, Ordubad, Destin, Bilev, Çenenab. İ.Shopen'in verdiği bilgiye göre Rusya İrevan savaşı sonucu İrevan Hanlığının Arazboyu'daki bölgelerinde 169 köy yıkılmıştı (Shopen 1852: 442–448, 510–514). Karabağ Hanlığının Çulender, Püsyen, Bergüşad, Kolanılar, Bagabürd bölgeleri Arazboyu'nda yerleşiyordu. Karabağ Hanlığının Rusya tarafından işgali sırasında Arazboyu'daki Bergüşad bölgesinin 5 köyünde 146 aile, Bagabürd bölgesinin 5 köyünde 243 aile, Kolanılar bölgesinin 9 oymağında 462 aile, Püsyen bölgesinin 29 köyünde 612 aile oturuyordu (Opisaniye: 75–151; Hacıyeva 2007: 184–186; Mustafazade 2010: 10–106). Karabağ Hanlığına giren Çulendar bölgesi 1813 yılı Gülistan Anlaşmasına göre Gacılar devletinin içeriğinde kaldığı için 1823 yılının tasvirinde bu bölge kayda geçmemişti (Aktı 1874: 34).

1826 – 1828'li yıllar Rusya – İrevan ve 1828 – 1829'lu yıllar Rusya – Türkiye savaşları sonucu adı geçen hanlıkların Arazboyu bölgelerinin birçok köyleri yıkılmış ve halkı mülteci durumuna düşürülmüştü. Hanlıkların Rusya tarafından işgaline başlanılırken Azerbaycan Türkleri çeşitli yollarla baskıya maruz kalarak kendi

topraklarını terk etmek için zorlanılıyor ve bu topraklarda Ermeniler yerleştiriliyordu. Rus Savaş Tarihi uzmanı V. Potto konuyla ilgili şunları yazıyordu: “Oturak nüfuz Araz’ın öbürü tarafına geçmişti. Terekeme tatarların² az bir kısmı da İran’a geçmişti (Potto 1886: 334)”. O sıradan da, 1828 yılı Türkmençay Anlaşmasına göre genelde Rusya İmparatorluğu tarafından Gacarlar Devleti ve Osmanlı İmparatorluğundan İrevan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının topraklarına tehciri yapılan Ermenilerin bir kısmı bu hanlıkların Arazboyu bölgelerine yerleştirilmişti. K.A.Nikitin’in yazdıklarına göre Tumbul adıyla tanınan Ermeniler Araz Nehrinin 6 Vest³ uzaklığındaki Tumbul köyüne Azerbaycan’ın (Güney Azerbaycan göz önünde bulunduruluyor – İ.M.) Selmas şehrinden göçürülmüşler ve dilencilik yapıyorlardı. Müslümanların kutsal saydıkları yerlerde Tumbulunlar Müslüman giysilerinde, Hıristiyanların kutsal yerlerindeyse papaz giysilerinde dilencilik yapıyor, evlerine ancak kışın dönüyorlardı (Nikitin 1882: 140–141). Hoy ve Selmas’tan tehcir edilen 200 Ermeni ailesi Sürmeli bölgesine yerleştirildi (Glinka 1831: 141). Askeri operasyonlar sırasında İrevan hanları halkın emniyetini sağlamak amacıyla onların bir kısmını kale içine, öteki kısmınıysa daha güvenilir yerlere göçürüyorlardı. 1827 yılının nisanında İrevan’ın tüm nüfusunun Araz’dan güneye tehciri yapılmış, şehir halkı kendi yerlerini bırakarak kaleye yerleşmişti (Şerbatov 1891: 231, 321-322).

Abbas Mirza’nın emriyle Nahçıvan Hanlığının Rusya tarafından işgalinden 5 yıl önce hazırlanmış hanlıklardan gelen gelirlerin listesine göre Ordubad bölgesinden (Ordubad şehri ve Ordubad’ın 8 köyü de girmekle) gümüş parayla 7117 rubl⁴ 80 gepik⁵, tahıl olarak 74 halvar⁶ 186 Tebriz batmanı⁷ vergi alınıyordu. Deste bölgesinin 13 köyünden gümüş parayla 7316 rubl 20 gepik, tahılla 118 halvar 329 Tebriz batmanı, Çenenab bölgesinin 4 köyünden gümüş parayla 2822 rubl 20 gepik, tahılla 59 halvar 375 Tebriz batmanı, Bilev bölgesinden gümüş parayla 5996 rubl, tahılla 157 halvar 150 Tebriz batmanı vergi alınıyordu (Statistiçeskoye 1833: 233–235). Nahçıvan eyaletinin istatistik tasvirine göre Rusya işgalinden sonra Nahçıvan Hanlığının Arazboyu’nda yerleşen Nahçıvan bölgesinin 47 köyünde 3450 ev (126 ev vergi vermeyen Müslüman, 1377 ev vergi veren Müslüman, 308 ev Rusya işgalinden önce burada yaşayan Ermeni, 1639 ev Rusya işgalinden sonra buraya göçürülen Ermeni), Alinceçay bölgesinin 18 köyünde 718 ev (50 ev Müslüman toprak sahibi, 236 ev vergi veren Müslüman, 70 ev Rus işgalinden önce burada oturan Ermeni, 326 ev Rus işgalinden sonra buraya göçürülen Ermeni), Ordubad bölgesinde 567 Müslüman ve 66 Ermeni, Destin’de – 262 Müslüman ve 57 Ermeni, Bilev’de (burada hanlıklar döneminden farklı olarak köylerin sayısı 14’e ulaşır) – 155 Müslüman, 233 Ermeni evi kayda geçirilmiştir. Nahçıvan eyaletinin istatistik verilerine göre Türkmençay Anlaşmasının koşullarına göre 1828 yılının yazından başlayarak İran topraklarından Azerbaycan’a göçürülen Ermenilerden 2557 (13160 kişi) aile Nahçıvan eyaletine göçürüldü. Göçürülen Ermenilerden 416 aile (1900 kişi) Nahçıvan şehrinde, 1875 aile (9751 kişi) Nahçıvan sancağında ve 266 aile (1509 kişi) Ordubad sancağında yerleştirildi (Statistiçeskoye 1833: 64–73, 82–84, 125–127, 193–196; Mamedova 2009: 33). Göçürülme sonrası Nahçıvan Hanlığının Arazboyu topraklarında Ermenilerin sayısı yapay olarak artmış oldu.

² Rus kaynaklarında Azerbaycan Türkleri Tatar adlandırılıyordu.

³ Eski uzunluk birimi.

⁴ Para birimi.

⁵ Bozuk para.

⁶ Ağırlık birimi.

⁷ Ağırlık birimi.

19.yüzyılın başlarında yapılan sayıma göre İrevan Hanlığının Zengibasara bölgesinde 26, Gernibasara'da 52, Şerur'da 50, Derekend – Parçenis'te 54, Seedli'de 9, Serdarabad'da 22, Vedibasara'da 21 köy (toplam 9227 aile) vardı. Nahçıvan Hanlığının Arazboyu'nda yerleşen Alinceçay 24, Nahçıvan 59, Ordubad 9, Deste 14, Bilev 19, Çenenap 5 köyden (toplam 4003 aile) oluşuyordu (Shopen 1852: 543–586, 599–628). 1831 yılı statüğine göre Alinceçay'ın 28 köyünün 4'ü yıkılmıştı (Azerbaycan: 212–213; Guliyev 2006: 101).

İ.Shopen'in verdiği bilgiye göre İrevan Hanlığının Arazboyu bölgelerindeki nüfusun etnik içeriğini ve sayısını belirlemek mümkündür. İrevan Hanlığının Arazboyu bölgesinde toplam 5276 aile, 30488 Müslüman nüfus yaşıyordu (Shopen 1852: 543 – 586):

İrevan Hanlığının Arazboyu bölgeleri	Müslüman nüfusu			
	Aile	Erkek	Kadın	kişi
Zengibasara	910	2979	2434	5413
Gernibasara	753	2231	1945	4176
Vedibasara	574	1828	1621	3449
Şerur	1305	3397	3113	6510
Sürmeli	709	2555	2277	4832
Parçenis – Derekent	589	1742	1525	3267
Seedli	160	517	487	1004
Serdarabat	276	959	878	1837
Toplam	5276	16208	14280	30488

İrevan Hanlığının Arazboyu bölgelerinin Ermeni nüfusu buranın yerlileri olmayıp, bir kısmı Türkmençay Anlaşmasından önce, çoğunluğuyrsa Türkmençay Antlaşmasından sonra İran ve Türkiye'den buraya tehcir edilmişlerdir. İrevan Hanlığının Arazboyu bölgelerinde Türkmençay Anlaşmasından önce buraya göçürülen Ermeniler toplam 1574 aile, 9874 kişiden oluşuyordu: Zengibasara'da – 133 aile, 603 kişi (305 kadını 298 kadın); Gernişbasara'da – 34 aile, 145 kişi (70 erkek, 75 kadın); Vedibasara'da – 2 aile, 15 kişi (9 erkek, 6 kadın); Şeruru'da yoktu; Sürmeli'de – 935 aile, 5892 kişi (3052 erkek, 2840 kadın); Parçenis – Derekent'te – 1 aile, 5 kişi (3 erkek, 2 kadın); Seedli'de – yoktu; Serdarabat'ta – 469 aile, 3214 kişi (1640 erkek, 1574 kadın) (Shopen 1852: 543–586).

İran'dan İrevan Hanlığının Arazboyu bölgelerine göçürülen Ermenilerin sayısı 2112 aile, 10 000 kişi: Gernibasara'da – 1211 aile, 5359 kişi (2842 erkek, 2517 kadın); Vedibasara'da – 200 aile, 1069 kişi (555 erkek, 514 kadın); Şerur'da – 336 aile, 1757 kişi (935 erkek, 804 kadın); Sürmeli'de – 299 aile, 1459 kişi (788 erkek, 671 kadın); Parçenis – Derekent ve Seedli'de – yoktu; Serdarabat'ta – 66 aile, 356 kişi (187 erkek, 169 kadın) (Shopen 1852: 543–586).

Türkiye'den İrevan Hanlığının Arazboyu bölgelerine göçürülen Ermenilerin sayısı 265 aile, 1363 kişiydi: Zengibasar, Gernibasar, Vedibasar ve Şerur'da – yoktu; Sürmeli'de – 261 aile, 1342 kişi (746 erkek, 596 kadın); Perçenis – Derekent'te – yoktu; Serdarabat'ta – 4 aile, 21 kişi (12 erkek, 9 kadın) (Shopen 1852: 543–586). Görüldüğü kadarıyla Ermenilerin İrevan Hanlığına tehcirinden sonra hanlığın Arazboyu'nda 5276 aile, 30488 (%58.9) Müslüman, 3951 aile, 21237 (%41.1) Ermeni yaşıyordu. Buna rağmen İrevan hanlığının Arazboyu bölgelerinde Azerbaycan Türkleri sayıca çoktu.

Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerinin Müslüman nüfusu 2210 aile, 9680 kişiydi: Alinceçay bölgesinde – 400 aile, 1848 kişi (987 erkek, 861kadın); Nahçıvan'da – 979 aile, 4194 kişi (2205 erkek, 1989 kadın); Ordubat'ta – 146 aile, 552 kişi (280 erkek, 272 kadın); Deste'de – 317 aile, 1533 kişi (810 erkek, 723 kadın); Bilev'de – 289 aile, 1210 kişi (605 erkek, 605 kadın); Çenenab'da – 79 aile, 343 kişi (179 erkek, 164 kadın) (Shopen 1852: 599–628).

Türkmençay Anlaşmasından önce Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerine göçürülen Ermenilerin sayısı 459 aile, 2491 kişiydi: Alinceçay'da – 123 aile, 683 kişi (360 erkek, 323 kadın); Nahçıvan'da – 150 aile, 776 kişi (404 erkek, 367 kadın); Ordubat'ta – 36 aile, 215 kişi (102 erkek, 113 kadın); Deste'de – 62 aile, 346 kişi (181 erkek, 165 kadın); Bilev'de – 39 aile, 208 kişi (109 erkek, 99 kadın); Çebenap'ta – 49 aile, 263 kişi (127 erkek, 136 kadın) (Shopen 1852: 599–628).

İran'dan Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerine 1334 aile, 6533 Ermeni göçürülmüştü: Alinceçay'da – 208 aile, 1051 kişi (538 erkek, 513 kadın); Nahçıvan'da – 914 aile,4507 kişi (2377 erkek, 2130 kadın); Ordubat'ta – 14 aile, 76 kişi (39 erkek, 37 kadın); Deste'de – yoktu; Bilev'de – 171 aile, 899 kişi (480 erkek, 419 kadın); Çenenab'da – yoktu. Türkiye'den Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerine Ermeni nüfus göçürülmemişti. Genel olarak, Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerinde 18704 kişi kayda alınmıştı (Shopen 1852: 599–628).

İ.Shopen'in verdiği bilgiye göre İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının Arazboyu bölgelerinde toprak sahipleri aşağıdakilerdir (Shopen 1852: 689–690).

İrevan Hanlığı-nın Arazboyu bölgeleri	Müslümanlar								Ermeniler			
	Hanlar				Bey ve sultanlar				Melik ve ağalar			
	ai-le	er-kek	ka-dın	top-lam	aile	er-kek	ka-dın	top-lam	ai-le	er-kek	ka-dın	top-lam
Zengibasar	----	----	----	----	8	35	34	69	----	----	----	----
Gernibasar	----	----	----	----	9	30	32	62	1	5	3	8
Vedibasar	----	----	----	----	16	65	61	126	----	----	----	----
Şerur	1	1	2	3	57	174	177	351	1	4	4	8
Sürmeli	----	----	----	----	1	2	3	5	3	14	11	25
Derekent-Parçenis	1	3	3	6	6	34	31	65	----	----	----	----
Seedli	----	----	----	----	5	20	15	35	----	----	----	----

Serdarabad	1	10	5	15	5	42	47	89	1	4	4	8
Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgeleri												
Alinceçay	1	3	1	4	12	41	43	84	5	19	17	36
Nahçıvan	----	----	----	----	19	60	49	109	5	18	20	38
Ordubad	----	----	----	----	----	----	----	----	3	15	16	34
Deste	----	----	----	----	1	10	8	18	----	----	----	----
Bilev	----	----	----	----	10	28	28	56	1	3	5	8
Çinenab	----	----	----	----	9	28	25	53	3	13	11	24
Toplam	4	17	11	28	158	669	553	1122	23	95	91	189

Buradan anlaşılır ki, İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının Arazboyu bölgelerinde toplam 28 kişiden oluşan 4 han ailesi: 24 Müslüman'dan oluşan 3 han ailesi İrevan Hanlığının Arazboyu bölgelerinde, 4 Müslüman'dan oluşan 1 han ailesi Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerinde yaşıyordu. Burada yaşayan 158 aileden oluşan ağa ve sultanların sayısı 1122 kişi, 23 aileden oluşan melik ve ağaların sayısı 189 kişiydi.

İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının Arazboyu bölgelerinde Müslüman din adamlarının sayısı aşağıdaki tablodan anlaşılır (Shopen 1852: 699–700).

Müslüman din adamları																
İrevan Hanlığının Arazboyu bölgeleri	Hocalar				Mirzalar				Seyitler				Dervişler			
	aile	erkek	kadın	toplam	aile	erkek	kadın	toplam	aile	erkek	kadın	toplam	aile	erkek	kadın	toplam
Zengi-basar	28	108	101	209	1	2	2	4	--	---	---	---	---	---	---	---
Gerni-basar	12	49	45	94	2	11	8	19	6	20	17	37	1	6	7	13
Vediba-sar	5	28	24	52	2	5	5	10	1	3	2	5	---	---	---	---
Şerur	22	57	49	106	9	23	32	55	10	23	20	43	3	5	5	10
Sürmeli	17	59	65	124	1	2	2	4	2	5	3	8	1	5	2	7
Dere-kent – Par-	16	47	41	88	1	2	1	3	3	7	3	10	---	---	---	---

çenis																
Seedli	5	10	13	23	--	---	---	---	1	1	4	5	---	---	---	---
Serdarabad	5	17	10	27	1	4	4	8	4	12	7	19	---	---	---	---
Toplam	110	375	348	723	17	49	54	103	27	71	56	127	5	16	14	30
Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgeleri																
Alinceçay	7	18	22	40	2	5	4	9	4	8	7	15	---	---	---	---
Nahçıvan	23	54	51	105	--	---	---	---	4	12	10	22	---	---	---	---
Ordubad	8	16	23	39	--	---	---	---	--	---	---	---	---	---	---	---
Deste	11	31	28	59	1	5	7	12	8	21	13	34	2	4	6	10
Bilev	8	22	23	45	2	4	3	7	--	---	---	---	---	---	---	---
Çene-nab	2	4	5	9	--	---	---	---	--	---	---	---	---	---	---	---
Toplam	59	145	152	297	5	14	14	42	16	41	30	71	2	4	6	10

Tablodan görüldüğü gibi, her iki hanlığın Arazboyu bölgelerinde toplam olarak 169 aile, 1020 (520 erkek, 500 kadın) hoca, 22 aile, 145 (63 erkek, 68 kadın) mirza, 43 aile, 198 (112 erkek, 86 kadın) seyit, 7 aile, 40 (20 erkek, 20 kadın) derviş yaşıyordu.

Kaynakların verdiği bilgiler aşağıdaki sonuçlara varmamızı sağlıyor:

Kaynakların kıyaslanması çeşitli dönemlerde İrevan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının Arazboyu bölgeleri ve nüfusunun sayının değişken olması nedeniyledir. Bu bölgelerin coğrafi ve strateji konumu, elverişli ticaret yollarının üzerinde bulunması, Osmanlı devleti, İran ve Rusya İmparatorluğu arasında yapılan savaşlar sırasında bu bölgelerin savaş alanına dönüşmesi ve Rusya İmparatorluğunun tehcir politikası Azerbaycan'ın araştırılan hanlıklarının Arazboyu bölgeleri ve nüfusunun sayısının değişken olmasına neden olan etkenlerdendir. 18.yüzyılın başlarında İrevan Eyaleti, Gence - Karabağ Eyaleti ve Nahçıvan Sancağının Arazboyu'nda 15 bölgesi olmuştur. Nahçıvan Sancağının Arazboyu'nda yerleşen bölgelerinde vergi verenlerin sayısı 6048 kişi, Gence - Karabağ Eyaletinin Arazboyu bölgelerindeyse 90 kişiydi. İrevan Eyaleti, Gence - Karabağ Eyaleti ve Nahçıvan Sancağının Arazboyu bölgelerinin yıllık geliri 12923502 akçe olmuştur. 19.yüzyılın başlarındaysa Arazboyu'nda İrevan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıklarının 19 bölgesi olmuştur. Araştırılan

dönemde belirtilen hanlıkların Arazboyu bölgelerinin nüfusu genellikle Azerbaycan Türklerinden oluşmuş, Ermenilerin çoğuysa adı geçen bölgelere Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarından sonra Çar Rusya'sı tarafından göçürülmüştür. 1828 yılı Türkmençay Anlaşmasına göre Rusya İmparatorluğu tarafından Gacarlar Devleti ve Osmanlı İmparatorluğundan İrevan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının topraklarına tehciri yapılan Ermenilerin bir kısmı bu hanlıkların Arazboyu bölgelerine yerleştirilmişti. Ermenilerin araştırılan bölgelere tehciri sonrası İrevan Hanlığının Arazboyu'nda Müslümanlar %58.9, Ermeniler ise %41.1 civarındaydılar. Nahçıvan Hanlığının Arazboyu bölgelerinde kayda alınan 18704 kişiden %51.8 Müslüman, %13.3 Türkmençay Anlaşmasından önce buraya göçürülen Ermeni, %34.9 ise Türkmençay Anlaşmasından sonra göçürülen Ermeni olmuştur. Önceleri %13.3 oluşturan Ermenilerin göçürülmelerden sonra sayısının %48.2'ye çıkması, yani yapay olarak artması göz önündedir. 19. yüzyılın başlarında İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının Arazboyu bölgelerinde toplam olarak 241 aile, 10403 kişi Müslüman din adamları yaşıyordu. Onu da belirtmek gerekir ki Rusya'nın burada yaptığı işgalci politikaya dayanamayan halk çoğu zaman Osmanlı İmparatorluğuna ve İran'a sığınıyordu.

KAYNAKÇA

Akti, sobranniye Kavkazskoy Arheologičeskoj Komissiej, (1874), t. VI, ç.1, Tiflis, dok. 1261.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, fon 24, liste 1, dosya 354.

Defteri – Mufassalı – Eyaleti – Gence – Karabağ, İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu – Tahrir Defterleri (TTD) 903.

Gence – Karabağ Eyaletin Mufassal Defteri, (2000), (Önsöz, çevri ve açıklamaların yazarı Memmedov H.), Bakü: Şuşa neşriyyatı.

GLİNKA, Sergey, (1831), **Opisaniye pereseleniya armyan Adderbidjanskih v predeli Rossii**, Moskva: v tipografii Lazarevih İnstituta Vostoçnih Yazıkov.

GULİYEV, Nuru, (2006), **Nahçıvan Hanlığının Nüfusu** (tarihi demografik araştırma), Bakü: Elm.

HACIYEVA, Zemfira, (2007), **Karabağ Hanlığı: Sosyal – Ekonomik İlişkiler ve Devlet Yapısı**, Bakü: Tehsil.

İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, (1996), (Araştırma, çevri, not ve eklemelerin yazarı Bünyadov Z. ve Memmedov H.), Bakü: Elm.

MAMEDOVA, İrada, (2009), “Vliyaniye pereselençeskoj politiki Possiyskoj imperii na etnokonfessionalniyu situatsiyu Azerbaydjana v naçale XIX veka”, **Voprosi gumanitarnih nauk**, Moskva, VI, 44: 29-36.

MUSTAFAZADE, Tofiq, (2010), **Karabağ Hanlığı**, Bakü: Sabah.

Nahçıvan Livasının Nüfus ve Hasilatını ve Evkafını Havi Mufassal Tahrir Defteri, H. 1140, BOA, TTD 905.

Nahçıvan Sancağının Mufassal Defteri, (2001), (Çevirenler Bünyadov Z. ve Memmedov H.), Bakü: Elm.

NIKİTİN K.A. (1882), “Gorod Nahıçevan i Nahıçevanskiy uyezd”, **Sbopnik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemyon Kavkaza**, Tiflis, Vıpusk II: 109-142.

Opisaniye Garabahskoy provintsii, sostavlennoye v 1823 godu, **Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi**, fon 24, dosya 141, 142, 143.

POTTO, Vasiliy, (1886), **Kavkazskaya voyna v otdelnih oçerkah, epizodah, legendah i biografiyah**, t. III, vıpusk 1-4, Sankt-Peterburg: Kolokolnaya, sobstvenniy dom.

Revan Eyaletinin Mülhak Makü Sancağının Tahrir Defteri, H. 1139, BOA, TTD 895.

SHOPEN, İvan, (1852), **İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epohu eya prisoyedineniya k Rossiyskoy imperii**, Sankt-Peterburg: v tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk.

Statistiçeskoye opisaniye Nahiçevanskoy provintsii, sostavlennoye V.G. (1833), Sankt-Peterburg: v tipografii Departamenta Vneşney Torgovli.

ŞERBATOV, Mihael, (1890), **General-feldmarşal knyaz Paskeviç, yego jizn i deyatelnost**, t. II, Sankt-Peterburg: Sklad Berezovskogo.